

Н. Я. ПОТЕЛЛО, канд. філол. наук, проф.
(Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ)

КУЛЬТУРА МОВИ: ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ЯК ВАЖЛИВІ МОВНІ ЗАСОБИ

Наукові праці МАУП, 2002, вип. 4, с. 194–197

Одним із актуальних завдань сучасної вищої школи в галузі викладання української мови є посилення практичного спрямування навчання, що передбачає удосконалення вивчення рідної мови через активне використання й методичну обробку даних лінгвістичної науки про функціонально-комунікативні властивості мовних одиниць, в тому числі фразеологічних.

Увага до стійких сполук не випадкова. Сучасне мовознавство трактує їх як особливі семантичні одиниці, які у процесі комунікації служать для одночасного позначення предмета мовлення і є засобом не тільки повідомлення, а й естетичного впливу.

Водночас аналіз стану викладання і засвоєння студентами фразеології свідчить, що більшість з них не можуть розкрити значень фразеологізмів, перевертають їх структуру, не мають достатнього уявлення про основні фразеологічні поняття, не відчують стилістичного забарвлення фразеологізмів. У своїй продуктивній мовленнєвій діяльності студенти рідко вживають фразеологічні звороти, а якщо і вживають, то роблять при цьому велику кількість мовленнєвих та граматичних помилок.

Виходячи з цього вивчення фразеології у вищому закладі освіти не може обмежуватися (як це спостерігається на практиці) тільки з'ясуванням поняття про фразеологізми, ознайомленням студентів з фразеологічним словником та з синтаксичною роллю у реченні.

Вивчення фразеологічних одиниць як мовних засобів, необхідних для мовленнєвої реалізації, повинно включати також ознайомлення студентів з їх граматичною структурою, а особливо з осмисленням їх стилістичної та експресивної диференціації, уміння визначати смислове навантаження сталих сполук залежно від умов їх функціонування.

Вирішити ці завдання неможливо без належної уваги до системної організації та її особливостей як самої фразеології, так і української мови загалом.

Наприклад, аналіз фразеологічного матеріалу переконує, що багатозначність для фразеологізмів — досить поширене явище, хоча й поступається перед лексичною полісемією.

Роль багатозначності фразеологізмів для формування цілої низки мовленнєвих і комунікативних умінь важко переоцінити. Розуміння кількох значень полісемічних фразеологізмів і уміння правильно їх вживати в різних значеннях збагачує словник і синтаксис мовлення студентів. Крім цього, методично правильно поставлена робота по засвоєнню полісемії фразеологічних зворотів розширює синонімічні ряди стійких словосполучень, удосконалює механізми добору антонімів.

Знайомлячи студентів з багатозначністю фразеологізмів, ставимо за мету донести до їх свідомості, що чимало фразеологізмів української мови можуть виражати не одне, а кілька значень. Після поновлення відомостей про багато- і однозначність слів української мови пропонуємо студентам матеріал для спостереження, де фразеологізм “гнути спину” вживається в різних значеннях.

*І доки ото жінки гнутимуть спину
з тими анафтемськими сапками.*
(Ю. Яновський)

*Не люблю я покорятись та гнути
перед усяким дідьком спину.*
(І. Нечуй-Левицький)

Проаналізувавши матеріал, підводимо студентів до висновку, що значення фразеологізму “гнути спину” можна зрозуміти лише в контексті. У першому реченні цей вираз означає “тяжко працювати”, а в другому — “принижуватися, заповігати перед ким-небудь”.

Чи не найважливішим чинником внутрішніх системних відношень між фразеологізмами є синонімія.

Результати досліджень показують, що фразеологічна бідність мовлення студентів усного і писемного криється передусім у її синонімічній бідності. Тому у процесі фразеологічної роботи чільне місце мусить належати опануванню фразеологічної синонімії. Систематична робота по засвоєнню фразеологізмів (синонімів та їх варіантів) зумовить збагачення словника студентів сталими виразами зі спільним основним значенням, навчить вирізняти та відчувати змістові емоційні відтінки цих сталих виразів; надасть можливість познайомити студентів з різною сферою вживання фразеологічних синонімів відповідно до змісту і мети висловлення, що, по суті, визначає стиль; допоможе виробити навички для виразнішого, яскравішого і точнішого передавання думок і почуттів.

Під час розгляду цього явища з'ясовуємо зі студентами, що кожний фразеологізм має лексичний синонім, а більшість фразеологізмів утворюють синонімічні ряди. Акцентуємо увагу студентів не стільки на схожості фразеологізму зі словом, скільки на відмінності між ними, бо саме це визначає точність їх використання в мовленні. Фразеологізм об'ємніше, повніше передає зміст завдяки образності, він має низку додаткових відтінків. Відтінки значень фразеологізмів формуються на ґрунті того образу, який міститься в самому фразеологізмі.

Так, синонімічним до фразеологізму "тримати язик за зубами" є слово "мовчати", але мовчати не взагалі, а тільки тоді, коли не слід говорити. Крім того, у скарбниці нашої мови знайдеться чимало фразеологізмів, що є синонімами до цього стійкого словосполучення:

"Прикусити язика", "набрати в рот води", "ані пари з вуст (уст)", "не зронити й слова", "ні гу-гу", "ані чи-чирк", "ні мур-мур", "жодним словом не прохопитися" та ін.

Наведені приклади стійких виразів прийнято називати (подібно до слів-синонімів) синонімічними рядами або гніздами, які за кількістю бувають від двох-трьох до п'яти-восьми і більше. У процесі роботи знайомимо студентів зі "Словником фразеологічних синонімів" М. П. Коломійця та Є. С. Регушевського, випикуємо звідти кілька синонімічних рядів найуживаних фразеологізмів.

Користування різними синонімічними конструкціями дає можливість точніше висловлюва-

тися на певну тему, уяскравити при цьому почуття, надати мовленню бажаного естетичного звучання залежно від жанру і стилю, позбавитись двозначності фрази.

Без знання лексичної і фразеологічної синонімії не обійтись при перекладі з однієї мови на іншу, адже необхідно знати і використати найвлучний відповідник, щоб передати зміст іншомовного фразеологічного виразу.

Перекладаючи фразеологізми у текстах (з російської мови на українську чи навпаки), студенти, як правило, намагаються перекладати їх слова-компоненти (калькування), тоді як потрібно добирати вислови, адекватні за значенням.

З метою запобігання помилок при перекладі корисними будуть завдання такого характеру.

• Доберіть українські відповідники до поданих російських виразів, зверніть увагу, чи завжди є відповідники-фразеологізми в українській мові:

Голова садовая — капустана голова (нерозумний); бабье лето — бабине літо; куда глаз достанет — скільки ока; ни души — ні лялечки.

• Знайдіть помилки в доборі до українських фразеологізмів відповідників з російської мови і виправте їх:

купити kota в мішку — купити kota в мешке; пекти раків — печь раков; коників викидати — лошадь выбрасывать; виносити сміття з хати — выносить мусор из избы.

Необхідно з'ясувати також, що крім фразеологізмів-синонімів в українській мові є фразеологізми-антоніми, які виражають протилежні прояви однієї і тієї ж суті: мовчати — говорити; тримати язик за зубами — розпускати язика. Після цього підводимо студентів до висновку, що фразеологізми-антоніми, на відміну від фразеологізмів-синонімів, об'єднуються не в ряди, а в пари. Для переконливості наводимо ще кілька пар фразеологічних антонімів:

душі не чути — ненавидіти всіма фібрами душі; бити байдики — не покладаючи рук; кури не клюють — як кіт наплакав.

У процесі роботи над синонімією фразеологічних зворотів з'ясовуються смислові відтінки кожного синоніма, особливості його лексичної співвідносності, стилістичного й емоційно-експресивного забарвлення.

Записуємо на дошці або проектуємо через кодоскоп речення з фразеологічним зворотом:

А людей, людей! Без ліку, та все чужі (Марко Вовчок).

Студенти виділяють в реченні фразеологічний зворот “без ліку”. Разом зі студентами добираємо синонім — багато, визначаємо синтаксичну роль цього виразу в тексті, добираємо до нього фразеологічні синоніми: хоч греблю гати, кури не клюють, ціла купа, як цвіту в городі (по всьому світу) тощо.

Потім надаємо студентам можливість самостійно відповісти на запитання, чим відрізняються названі синоніми один від одного.

На основі відповідей студентів викладач зробить висновок, що синонімічні фразеологізми “без ліку, хоч греблю гати, кури не клюють, ціла купа, як цвіту в городі (по всьому світу)” та інші мають спільне загальне значення “багато”, але об’язна підоснова в них різна.

Отже, фразеологізми-синоніми відрізняються один від одного відтінками лексичного значення. І не тільки. Фразеологічні вирази “хоч греблю гати, кури не клюють, ціла купа” належать до розмовно-побутової фразеології, можуть бути використані і в художньому стилі. Вираз “як цвіту в городі” — народнопоетичний. За своїм експресивним забарвленням фразеологізм “без ліку” — емоційно нейтральний.

Далі студентам пропонуємо розглянути синонімічні ряди фразеологізмів: піймати облизня; ухопити шилом патоки; зазнати фіаско; сісти в калюжу; сісти в калошу (зазнати невдачі); не до речі, ні до ладу, ні до прикладу; ні сіло ні впало; ні з того ні з сього; як Пилип з конопель (недоречно, невідповідно до обставин, умов і т. ін.). Ставимо завдання з’ясувати значення кожного ряду, стилістично розмежувати (книжні, розмовні) і при цьому обґрунтувати свою думку.

Виконуючи це завдання, студенти визначають значення фразеологізмів шляхом добору до них лексичних синонімів, переконуються, що це синоніми-фразеологізми, виявляють спільне й відмінне в значеннях цих синонімів.

Джерела фразеологізмів, які влились у загальнонародну мову, як відомо, найрізноманітніші. Тому природно, що, вживаючись у різних функціональних стилях, вони відповідно володіють тим чи іншим стилістичним забарвленням, несуть у собі відбиток передусім закріпленості або переважного вживання сталого виразу в певній сфері мовлення. Отже, у процесі опанування студентами фразеологізмів виникає необхідність враховувати, а значить, і чітко розрізняти функціонально-стильову належність фразеологічних одиниць і власне стилістичну.

Студенти уже знайомі з розмовним, науковим, художнім і офіційно-діловим стилями мовлення. У них певною мірою уже сформовано розуміння, що за кожним стилем закріплюється певна лексика. І хоч слова переважно стилістично нейтральні, а фразеологізми стилістично забарвлені, для студентів доступне питання стильової віднесеності фразеологічних виразів навіть за умови, коли останні не виявляють такої строгої закріпленості.

Для формування у студентів навичок практичного використання таких мовних засобів, якими є фразеологізми, необхідні вправи і завдання, які б передбачали певну ситуацію, моделювали б реальне мовленнєве спілкування.

На цьому етапі роботи знайомимо студентів зі стилістичними особливостями вживання фразеологізмів (спираючись на знання про фразеологізми-синоніми), з поняттям доцільності — недоцільності їх використання.

Значну увагу в роботі над розвитком мовленнєвих умінь студентів слід приділяти усним і письмовим видам робіт — роздумам, творам-оповіданням (у тому числі публіцистичного стилю).

Наприклад, у процесі лексико-фразеологічної підготовки до усного твору-роздуму про соціальні зміни в житті нашого суспільства визначаємо смислові групи фразеологізмів-синонімів, які можуть бути використані в тексті, пояснюємо мотиви вибору того чи іншого фразеологізму відповідно до умов і завдань спілкування, стилю мовлення:

здобути самостійність — стати на ноги, розправити крила (плечі), вийти з пелюшок;

долати труднощі — прокладати нові шляхи, піднімати цілину, іти тернистим шляхом, пливати проти течії, штурмувати небо;

відриватися від реальності — фантазувати, воювати з вітряками, будувати повітряні замки, шукати жар-птицю, гнатися за синім птахом, літати у хмарах;

відмежовуватись від життя — сидіти в чотирьох стінах, прирости до одного місця, відгородитися китайською стіною, варитися у власному соку, стояти осторонь;

вести пусті розмови — переливати з пустого в порожнє, точити яси, кидати слова на вітер, теревені правити (розводити, точити, плести, гордити), молоти язиком.

Визначаючи комунікативну значущість фразеологічних одиниць, переконуємо студентів, що

паралельне функціонування емоційно-оцінних дієслів та їх фразеологізованих розчеплень стилістично виправдане і бажане. Завдяки їм можна структурно урізноманітнювати вислів, змінювати мовленнєвий ритм і відтінки образності.

Як заголовок можна запропонувати крилатий вислів, узятий з поезії Т. Г. Шевченка: "Роботящим рукам, роботящим умам Перелоги орать, думать, сіять, не ждять".

Таким чином, проникнення у системні відношення під час вивчення фразеології забезпечує глибоке розуміння взаємозв'язку мовної форми з функціональним її призначенням, яке стає можливим за умови оцінки мовного явища з позиції його функціонально-комунікативної ролі, змістовності, експресивності, стилістичних властивостей,

доцільного і вмотивованого використання у мовленні.

Література

1. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. — К., 1994.
2. Культура української мови: Довід. / За ред. В. Русанівського. — К.: Либідь, 1990.
3. Потелло Н. Я. Теорія і практика ділового мовлення. — К.: МАУП, 1999.
4. Смеречинський С. Нариси з української синтакси у зв'язку з фразеологією та стилістикою. — Х., 1932. (Фотопередрук з післямовою Олекси Горбача. — Мюнхен, 1990.)
5. Фразеологічний словник української мови: У 2 т. — К., 1993.